

НАЈНОВИЈИ РЕЗУЛТАТИ НА ИСТРАЖИВАЊУ СТАРОГА РАСА

У долини Рашке, на ушћу Себечевачке реке у Рашку, на раскршћу путева за Тутин и Сопоћане, примећени су још педесетих година XIX века остаци неког срушеног града. Иако је тада овим пределима владала отоманска империја и српско-турска граница била код села Пилорете на путу Нови Пазар — Рашка, па је теренско испитивање било знатно отежано, руски научник А. Гиљфердинг¹ је забележио да се на два сата хода од Новог Пазара налази брдима затворена амфитеатрална долина која је прекривена остацима зидова и разбацаним блоковима камена, као и да народ ово место назива Пазариште или Стари Рас. Гиљфердинг је такође забележио традицију да је овај град подигао Хреља (Реља од Пазара из народних песама)² и да је порушен пре доласка Турака. После Гиљфердинга рушевине је описао Јован Цвијић.³ Он је, осим локалитета на Пазаришту, обишао град на Градини изнад Себечевачке реке и Рашке и видео пећину „Старине Новака“ у стрмим литицама Градине. Од Цвијићевих времена па све до 1951. године овај комплекс локалитета остао је ван научне пажње. Те године је Ђ. Бошковић архитектонски снимео цео комплекс, али је план, на жалост, до данас остао необјављен. У вези са прославом 700-годишњице Сопоћана Ј. Нешковић⁴ је извео најнеопходнија рашчишћавања терена да би комплекс био поново архитектонски снимљен. Тада је извршено и прво ископавање на Пазаришту и откривена једна мања црква. Иако је ово, археолошки гледано, веома мало за упознавање целог комплекса, већ се тада могло јасно сагледати да у његовом оквиру постоје три издвојена локалитета: *војно утврђење на Градини, насеље на Пазаришту и црква-испосница у пећини*, и било је јасно да сваки од ових локалитета има своју посебну проблематику, али да они сигурно чине једну повезану проблемску целину.

Ипак, иницијатива да се цео комплекс стави у план примарних објеката за археолошка и друга испитивања није попустила. Исто-

¹ А. Гиљфердинг, *Собрание сочинений*, III. Боснија, Герцеговина и Стара Србија, С. Петербург, 1873, стр. 100.

² О Рељи од Новог Пазара, од Будима или Бошњанина, види: М. Динић, *Зборник радова Византолошког института*, 9, 1966, стр. 104—105, и Ш. Бешлагич, З. Кајмаковић, Ф. Ибрахимпашич, *Наше старине*, X, 1965, стр. 203.

³ Ј. Цвијић, *Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, 3, Београд, 1911, стр. 1153.

⁴ Ј. Нешковић, *Весник Војног музеја*, 13—14, 1968, стр. 355—368.

ријски музеј Србије је 1969. године организовао састанак ради размене мишљења о могућности истраживања. Исте године, после овог састанка, израђен је краћи елаборат. Решењем Републичког секретаријата за културу од 14. јуна 1971. образована је посебна комисија у саставу: проф. др Јован Ковачевић, председник комисије, проф. Ђурђе Бошковић, директор Археолошког института, генерал-мајор Идриз Чејван, директор Војног музеја, Едиб Хасанагић, директор Историјског музеја Србије, Мехо Бејтић, председник општине Нови Пазар, проф. др Сима Ђирковић, Вељко Ђурић, директор Републичког завода за заштиту споменика културе, Александар Дероко, академик, арх. Јован Нешковић, доцент Архитектонског факултета, арх. Иван Здравковић, директор Југословенског института за заштиту споменика културе, Светозар Самуровић, саветник у Републичком секретаријату за културу, Радомир Станић, директор Завода за заштиту споменика у Краљеву, Ејуп Мушовић, директор Народног музеја у Новом Пазару и Александар Јуришић, секретар Комисије.

Укратко, радови су текли на следећи начин: 1971. године скидао се обилни биљни покривач са Градине и са Пазаришта и рекогносцирао терен у пречнику од 5 километара. Од 1972. започета су археолошка ископавања града на Градини (Војни музеј: др Д. Прибаковић и мр Марко Поповић) и на Пазаришту (Одељење за археологију: др В. Јовановић и Археолошки институт: др С. Ерцеговић-Павловић и др Душица Минић и Историјски музеј: П. Поп-Лазих), у пећини радови су почели 1975 год. (Археолошки институт: проф. Ђ. Бошковић, др С. Ерцеговић-Павловић и арх. М. Ковачевић). Вршена су контролна ископавања на једној касноантичкој оштећеној гробници у Дојевићима (проф. др Ј. Ковачевић и П. Поп-Лазих). Године 1972. праћени су радови на новом новопазарском водоводу, на делу где он пролази преко Пазаришта (А. Јуришић). Замишљено је да се истраживања врше методолошки комплексније. Обрађени ће бити сви писани извори о Расу и Трговишту и целокупна топономастика, на основу писане грађе, катастра и провере на терену (Филозофски факултет, Одељење за историју: проф. др Јованка Калић). Како се на Пазаришту и у пећини налази некропола са приличним бројем гробова, проф. др С. Живановић (Лондон) је извршио сва антрополошка мерења. Остаје да се уради низ допунских испитивања на прикупљеним многобројним животињским костима, затим на неколико прикупљених зрнастих плодова, угљенисаних кућних греда, на узорцима малтера, остаје да се израчунају дужинске мере употребљене у архитектури и сл. Све ово изискује велике напоре и велика финансијска средства. За сада су у финансирању овог подухвата учествовали Скупштина општине Нови Пазар, Републичка заједница за науку, Републичка заједница за културу и Војни музеј.⁵

⁵ Извештаји о радовима на комплексу Раса: Д. Прибаковић — М. Поповић, Весник Војног музеја, 18, 1972, стр. 27—45; Ј. Ковачевић и др., Археолошки преглед, 14, 1972, стр. 144—151; исти, Зборник Историјског музеја Србије, 10, 1975, стр. 3—15. Упоредити: Д. Тасић, Зборник за ликовне уметности Матице српске, 5, 1969, стр. 260. и даље.

ДОЛИНА РАШКЕ У РИМСКО ДОБА

М. Динић,⁶ пишући о називима средњовековне српске државе, поставио је питање како је могла „речица Рашка, малена притока Ибра, и сувише незнатна, кумовати читавој земљи“. Идеја да се име Рашке пренесе на целу област, па и на државу, веома је стара и њу је забележио анонимни латински описивач наших области 1308. године, који је иначе био доста добар познавалац прилика. Он изричито каже да је име области Rascia дошло од реке Rasia, која овуда протиче. Као другу могућност, М. Динић је претпоставио да је цела област добила име од града Раса, али за ову хипотезу тешкоћа лежи у томе што је Рас веома дуго био погранично утврђење, а периферна насеља обично не преносе своје име на целу област. Само ако је Рас у некој даљој прошлости био централно насеље и утврђење у долини реке Рашке, од њеног извора код Сопоћана па до ушћа у Ибар, ова претпоставка би била прихватљива. М. Динић је изнео и трећу могућност, „да се у старијој црквеној територијалној организацији има тражити зачетак имена Рашка“, јер су око епархије у Расу распоређене друге епархије (Ниш, Браничево, Београд, Срем, Скопље, Призрен и Липљан). Из наведене расправе М. Динића треба подвући, ради даљег излагања, да је првобитно номинатив имена области несумњиво гласио Раса.

Име Раса је сигурно пресловенско и зато се треба вратити на стару хипотезу А. Еванса,⁷ који је уочио да Прокопије у *De aedificiis* наводи да је цар Јустинијан у Дарданији, међу другим кастелима, обновио и кастел “Αρσα (Арса) и да се метатезом од пресловенског Арса дошло до словенског Раса. То се потврђује аналогијом са именом пограничне реке између Истре и Илирика, које је у антици гласило Arsia, а словенски Раша. Верујући у тачност ове етимологије, К. Јиречек⁸ је други кастел са сличним именом, који Прокопије наводи у области Ниша — “Αρσена, Арсена — идентификовао са Ражњем. Могло би се помислити и на област Расину, која се први пут помиње 1196. године у повељи Стевана Немање манастиру Студеници: „У оу Расиниηι μετοχῃ Поповаць.“⁹ Но треба рећи да Прокопије наводи у области Ниша још један кастел сличнога имена: “Αρσατα, Арсата. Највероватније је да се ова три Прокопијева кастела могу овако идентификовати: Арсена = Расина, Арсата = Ражањ и Арса = Раса.

*

Да би се Арса могла изједначити са Раса, биће потребно прикупити све податке о античким локалитетима и споменицима у долини реке Рашке. Данас се може, на основу старије литературе и теренских истраживања, прикупити довољан број података који ову тезу чине

⁶ М. Динић, Прилози . . . , XXII/1—2, 1969, стр. 30. и даље.

⁷ А. Evans, *Antiq. Researches*, III, 1855, р. 53—54. Упоредити: Ф. Баришић у *Византјски извори*, I, стр. 61 и Д. Тасић, нав. дело.

⁸ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, стр. 291. Упоредити: Tomaschek, PW, II/1, col. 127, 1266.

⁹ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, стр. 569.

вероватнијом. То су две касноантичке гробнице: једна на Пазаришту, а друга у селу Побрђу код раскрснице у Дојевићима, затим изван број латинских епиграфских споменика из Бање, из цркве св. Петра, са Пазаришта, из Ђурђевих ступова, Тушимља и налази римског новца из Пожеге и са Градине изнад Пазаришта, из Глухавице, и још неки подаци о античким налазима.

1. Сепулкрални споменици

а) *Касноантичка гробница на Пазаришту*. Када је 1970. год. прошириван пут који од Пазаришта води за каменолом у брду Оцеву, булдожер је провалио у једну засведену гробницу која је у своду имала *fenestella confessionis*. Улаз у гробницу решен је у облику малог правоугаоног отвора. Како су радови на изградњи пута за каменолом вршени без надзора археолога, нису забележени никакви подаци о броју костура. Но, како у гробници има два лежаја-банка за стављање покојника, сматрамо да је у питању двојни гроб. Нема ни података о гробним прилозима.¹⁰

б) *Касноантичка гробница из села Побрђа*. Позната је још једна засведена касноантичка гробница, удаљена од Пазаришта у правцу истока на око 3—4 километра. В. Ђулафић,¹¹ месни познавалац старина, дао је о налазу ове гробнице информацију у локалној дневној штампи са доста прецизних детаља. Гробница је разрушена ради вађења камена и налази се на локалитету који се назива Ханиште. Ревизиона ископавања су показала да је гробница била највише оштећена на источној страни, где је био улаз. У унутрашњости гробнице није било лежаја-банка за покојнике. Нађене су само кости које су припадале трима индивидуама. Но, што је значајније, испред западне стране зида, на дубини од око 1 метра, нађен је ђуп од светлорвене глине. Поред ђупа била су постављена четири ексера са врховима окренутим нагоре. Зна се да окретање гвоздених предмета са врхом или сечивом нагоре у гробу има значај заштите покојника од разних малефиција. Најближа аналогија облика посуде потиче са југоисточне некрополе у Дукљи. Дукљанска посуда је сликана и на основу анализе сликане декорације датира се у IV век.¹²

в) *Саркофаг из села Пожеге*. В. Ђулафић¹³ је забележио да се у селу Пожези, које лежи преко брда Оцева код Пазаришта, налазио један саркофаг. О њему се не зна ништа, јер су плоче разбијене и узидане у задружни дом.

г) *Надгробни натпис са Пазаришта*. Када је арх. М. Јовин¹⁴ претресала један део веома трошног зида цркве која уоквирује старохришћанску гробницу на Пазаришту, наишла је на један надгробни римски споменик употребљен као грађевински материјал. Натпис на стели гласи:

¹⁰ Зборник Историјског музеја Србије, 10, 1975, стр. 7—8.

¹¹ В. Ђулафић, Ибарске новине, 24. I 1969.

¹² Д. Срејовић, Старице, XIX, стр. 89, таб. III.

¹³ В. Ђулафић, Ибарске новине, 5. VIII 1962.

¹⁴ Археолошки преглед, 15, 1973, стр. 107, таб. LXIII/2.

[VI] ?
 [S]ENECA
 VIXIT AN
 N[II]S · XXV
 M · VLP[II]S · SE
 VERVS ·
 FN [sic!] · B[ENE] · M[ERENTI] · P[OSUIT]

На основу морфолошке анализе натписа, ова стела се може оквирно датирати у крај II и почетак III века.

д) *Надгробни натпис (?) из Чипља.*¹⁵ Први је један римски натпис из околине Новог Пазара објавио Н. Вулић према добивеном цртежу. Податак о месту налаза је следећи: гробље села Бања, заселак Чипље, општина рајетичка, срез Дежево, горњи ток Ибра. Податак изазива сумњу, јер се Чипље налази уз Рашку код Новопазарске Бање, а не у горњем току Ибра. Од натписа су се сачувала само два реда:

D[IS] M[ANIBUS]
 CAIVS I.....

Није сигурно да ли је у питању votivни или надгробни натпис. Споменик данас не постоји.

ђ) *Саркофаг (?) из Јермише у Новом Пазару (Херцеговачка ул.).*¹⁶ На муслиманском гробљу Јермише у самом Новом Пазару виђене су гробнице које су данас затрпане. Има неколико већих камених плоча које су на боковима профилиране и могле би припадати неком саркофагу. Без археолошких ископавања, овај податак се не би могао са сигурношћу прихватити.

2. Вотивни натписи

а) *Ара из Тушимља.* Објавио је Н. Вулић.¹⁷ Село Тушимље се налази северно од Новог Пазара, на пола пута до Рашке. По Н. Вулићу, натпис је пренет у Куршумли хан у Скопљу. Натпис гласи:

MINERVA
 AVG[USTAE]

б) *Ара из Бање.* Приликом копања темеља хотела у Новопазарској Бањи откривен је споменик са натписом у коме се помиње бенефицијар М. Усентеус. Натпис се налази у музеју у Крагујевцу и објавио га је Р. Марић.¹⁸ Натпис гласи:

I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO]
 CFTERISQVE
 DIS DEABVS
 HVIVSCE

¹⁵ Н. Вулић, Споменик, ХСVIII, 1941—1948, № 264.

¹⁶ Усмено саопштење Е. Мучовића.

¹⁷ Н. Вулић, Споменик, LXXV, № 173.

¹⁸ Р. Марић, Старинар, V—VI, 1954—1955.

LOCI PR[O] SA[L]VTE
 D[O]M[INI] N[O]STR[O]
 M · VCENTEVS
 B[ENE]F[ICIARIVS] C[ONSULARIS] L[EGIONIS] VII CL[AVDIAE]
 V[OTVM] S[OLVIT]

в) *Ара из цркве св. Петра*. Ј. Нешковић,¹⁹ вршећи конзерваторске радове на Петровој цркви, могао је да констатује да се у најстаријем делу грађевине из VI века као сполија налази један римски натпис, који гласи:

I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO]
 CETERISQ[UE]
 DIS DEA
 BVSQVE
 HVIVSQ[UE]
 LOCI M ·
 VICTOR[I]VS
 VRCIANVS B[ENE] F[ICIARIUS] C[ONSULARIS]
 LE[GIONIS] VII CL[AVDIAE] VOT[UM]
 POS[UIT]

г) *Ара из Постења*. Према В. Ђулафићу,²⁰ у Постењу, на локалитету Латинска црква, на 3 километра од Новог Пазара, на раскрсници пута за Дежево, налазио се један римски натпис. Можда је то исти натпис који је виђен 1951. у Бањи. Према Ђулафићу, он би требало да се налази у Музеју у Новом Пазару, где га данас нема. Текст није сигуран.

I[OVI] O[PTIMO] M[AXIMO]
 CONSERVAT
 TORI [A]V[RE] или V[ITE]
 LIVS . . . VIAS(?)
 BE[NEFICIARIUS] CO[NSULARIS] S[OLVIT] V[OTUM]

Поред наведених сепулкралних и вотивних споменика, има још нешто података у литератури и на терену за римску епоху у околини Новог Пазара. Ф. Каниц тврди да постоји велико римско насеље код Новог Пазара и помиње римске терме код Ђурђевих ступова. Ово друго се вероватно односи на рушевине турског хамама у Новопазарској Бањи. По Каницу, ово насеље лежало би на римском путу који долином Ибра и Рашке иде за Косово. Очигледно је да је Каниц ове податке прикупио из „друге руке“, јер се они на терену не могу проверити.²¹ М. Грбић²² је забележио постојање римске некрополе (sic!) код Новог Пазара без ближих података. У току конзерваторских радова на трпезарији краља Драгутина у Ђурђевим ступовима Ј. Нешковић²³

¹⁹ Ј. Нешковић, Зборник Архитектонског факултета, VI, 1960—1961, стр. 18.

²⁰ В. Ђулафић, Ибарске новине, 24. I 1969.

²¹ F. Kanitz, Römische Studien, S. 141, 147.

²² М. Грбић, Годишњак СКА, XL, 1931, стр. 238.

²³ За податак захваљујем Ј. Нешковићу.

је као сполију приметио део римског натписа од четири слова ERVS, можда [SEV]ERS. Он је, такође у Петровој цркви, поред натписа бенефицијара М. Victoriusa Ursiana уочио као сполије и друге римске фрагменте, као један део саркофага(?). Важни су ретки налази римског новца. В. Тулафић²⁴ је забележио да из Пожеге, где је нађен и уништени саркофаг, потиче један бронзани новчић цара Аркадија (395—408). Приликом ископавања на Градини, у средњовековним слојевима а и ван њих, нађене су следеће римске бронзане монете: Клаудије II (268—270), Максимин (286—305), Аурелијан (270—275) и Галерије (293—311). Према саопштењу Е. Мушовића, на Глухавици је нађена велика бронза цара Комода (180—192), сада у Музеју у Новом Пазару. У истом музеју постоји мања збирка римског новца, без података о тачним местима налаза али сигурно из непосредне околине Новог Пазара. Најстарији комад је велика бронза Антонина Пија (138—161), а затим две бронзе Аурелијана (270—275), две Лицинија (308—324), четири Константина Великог (306—337) и једна Јулијана Апостата (361—363). Према овим налазима новца, постоје две епохе интензивности циркулације римског новца — старија, која је потврђена само са два налаза Антонина Пија и Комода, и млађа, у којој се налази новца крећу у једном распону од седамдесетих година III века до краја IV или почетка V века. Ово је доста значајно за општу оријентацију хронологије збивања у римском периоду. Нумизматички подаци не потврђују Прокопијеву вест о обнови Арсе за владе цара Јустинијана. М. Мирковић²⁵ је, на основу вотивних бенефицијара код Новог Пазара, који су били везани за VII Клаудијеву легију, установила бенефицијарску станицу као истурени легијски одред који је држао становништво у покорности и штитио раскрсницу путева од *latrones* — разбојника. Данас се та важна раскрсница налази код Дојевића. Као што смо видели, на натписима из околине Новог Пазара помињу се следећи бенефицијари: М. Ccenteus, М. Victoriuus Ursianus и неки Aurelius или Vitelius. Но, сви натписи са именима бенефицијара су вотивни, на арама посвећеним Јупитеру, Минерви и месним боговима и богињама, и лоцирани су око Новопазарске Бање, а подигнути у захвалност за излечења. Према томе, бенефицијари који су се овде лечили нису ту морали имати своју станицу и то није морала бити Арса.

Друга концентрација римских споменика налази се у оба подножја брда Оцева. Ови споменици имају сасвим други карактер — нису вотивни, већ сепулкрални. На основу налаза сепулкралних споменика — две засведене гробнице, један саркофаг и један надгробни натпис — у хронолошком распону од почетка III до краја IV века, који се по правилу налазе у близини насеља, може да се апроксимативно убифицира Прокопијева Арса у троуглу Побрђе—Пазариште—Пожега, а не код Новопазарске Бање. Поред тога, у непосредној близини касноантичке гробнице из села Побрђа налази се локалитет „Ханиште“ са доста фрагмената римских тегула и керамике, но пробне сонде нису дале задовољавајуће резултате, јер је цео културни слој уништен орањем.

²⁴ В. Тулафић, Ибарске новине, 24. I 1969.

²⁵ М. Мирковић, Жива антика, XXI/I, 1971, стр. 263—271.

ПРЕДНЕМАЊИЋКИ ПЕРИОД

Око мало ког споменика исплело се толико легенди као око ронде св. Петра код Новог Пазара, у вези са њеним постанком. Ни за један други наш средњовековни споменик легенда о његовом постанку није забележена толико рано — средином XII века. Већ само због тога вреди покушај да се легенда анализира и упореди са археолошком ситуацијом на терену.

Легенда је забележена у *Барском родослову (Летопису попа Дукљанина)*.²⁶ Њен садржај је, укратко, следећи:

Краљ Радослав је имао сина Часлава, који се побунио против свога оца, прогонио га, те је Радослав из места Ластва (Ластва, Петровац на мору) побегао на неки гробен, а одатле лађом, која је случајно наишла, у Апулију, па преко Сипонта у Рим, „до столице апостола Петра и Павла“. Тада је у области Срага (неидентификовани предео) живео неки младић Тихомил, син свештеника из села Рабике (такође неидентификовано место), а пастир неког кнеза Будислава. Он је храбар и снажан ловац и брз тркач. Због тога што је нехотице у лову убио кнежевину кују, пребегавши је Чаславу. Легенда даље говори о Часлављевим ратовима у Босни и на Дрини са угарским великашом Кишом, у којима се Тихомил прославио јер је погубио Киша. Због тога је Часлав „дао Тихомилу Дринску жупанију и оженио га ћерком бана Рашке. Угарска освета није изостала, Часлав је поражен и погубљен. Настао је период интересности, осим у Рашкој, где је Тихомил владао после смрти свога таста, али се није усуђивао да се назива ни краљем ни баном, већ само великим жупаном, јер се налазио на челу осталих жупана Рашке. Радња легенде се преноси у Рим, где се на инсистирање родбине Радослав жени Римљанком из племићког рода, са којом је имао сина Петрислава. Сахрањен је у дубокој старости, са великим почастима, у цркви св. Јована Латеранског. Петрислав се такође оженио у Риму и добио сина Павлимира, личност која ће постати кључна у легенди о подизању цркве св. Петра. Када је одрастао, Павлимир је постао веома храбар ратник („fortis bellator“), те су га његови рођаци и други Римљани заволели и дали му надимак Bello, јер је веома волео да ратује („quod bellum facere valde delectabatur“). У градским сукобима у Риму потиснута је странка којој је припадао Павлимир-Бело, те су они били приморани да се повуку у Апулију, и то 500 одраслих људи са синовима, женама и ћеркама. Из Апулије су прешли у Грчку. У легенди следи детаљан опис оснивања Дубровника, који нема тесне везе са нашом темом. Павлимира-Белу су прихватили банови и жупани, као и народ, и довели га у Травунију, где су га инаугурисали за краља. Једини му се супротставио рашки жупан из Тихомилова рода који се звао Љутомир. Павлимир-Бело је дошао са војском у Рашку; одсудна се битка била на Лиму, где је он извојевао победу. Прогонећи рашку војску, допро је до Ибра. Ту је жупан Љутомир погинуо прелазећи мост. У част ове победе, Римљани који су били са краљем („Romani qui cum rege

²⁶ Сва места која се овде наводе из *Барског родослова* могу се наћи у: Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд, 1928, или V. Moštin, *Ljetopis ppa Dikljaniina*, Zagreb, 1950.

erant“) подигли су у Рашкој („in Rassia“) цркву у част св. Петра апостола, у близини места Калдане („in loco prope Caldanae“). А недалеко од ове цркве, на једном брегу, саградио је краљ тврђаву и назвао је по свом имену Бело („Et non multum longe ab eadem ecclesiam, in uno monticulo, construxit rex castelum, vocavitque illud suo nomine Bello“). Одлучио је да поменута црква буде епископска, постави епископа и зацнује епископију, која је у функцији до данашњег дана („usque in praesentem diem“), тј. до времена састављања *Барског родослова*. За извесно време, наставља легенда, кад је Павлимир-Бело боравио у Срему, Сремци и Угри га нападну али буду побеђени и „зато се оног дана, па до данас, поље на коме се била битка по краљевом имену зове Белина“. Према склопљеном миру, река Сава је постала граница.

Прво питање које се поставља у вези са овом легендом односи се на хронологију ових догађаја, и то на тзв. интерну хронологију у *Барском родослову*. Само се по себи разуме да се не може одредити апсолутна хронологија једне легенде, али се може установити када су се за писца *Барског родослова* ови догађаји збили. Из даљег излагања ће се видети да постоје две могуће хипотезе: (1) последња деценија прве половине IX века и (2) 30—40. године X века. За прву хипотезу поставља се питање вредности пасуса *Барског родослова* о пљачкању приморских градова од стране Сарацена са Сицилије. Писац *Барског родослова* каже:

„У то време испловило је са Сицилије бродовље, велико мноштво сараценских лађа; ово бродовље се грчки звало ‚мириа армена‘ (μυρία ἄρμενα), а латински ‚decem milia vella‘. Све су приморске градове разрушили. Латини при бегу потраже планине где су становали Словени, а када су се Сарацени вратили у своју земљу, хтели су Латини да се врате у своје градове, али их Словени похватају и задрже као робове. Ипак потом многе пусте на слободу под условом да им заувек плаћају данак. И тако су поново почели градити приморске градове које су Сарацени порушили.“ Што је посебно значајно, писац *Барског родослова* наставља: „per idem tempus“ напушта Павлимир-Бело Рим.

Константин Порфирогенит у сва своја три дела: *De administrando imperio*, *Vita Basilii* и *De cerimoniis*, бележи да су Сарацени из Африке са 36 лађа опљачкали Будву, Росе и Доњи Котор.²⁷ И поред доста великих тешкоћа везаних за хронологију овог сараценског напада, најновија истраживања дошла су до закључка да се он одиграо 840—841. године, пред само сараценско заузеће Барија 841. године. Ако са овим доведемо у везу податак из *Барског родослова* да су Латини после сараценског пустошења приморских градова почели њихову обнову, могао би се очекивати неки археолошки податак као потврда ове грађевинске делатности. Такав податак даје натпис о подизању цркве св. Марије у Будви, касније бенедиктинске опатије sc. Maria in Punta из 1840. год., који гласи: + ECLESIE + SIGNUM + (e)DIFICAVI(+)
ECLESIAM AD ONORE(m) S(an) C(+)
E MARIE ET CUM FRATRE MEO DCCCXL.²⁸ Анонимни ктитор са својим братом подигао је ову цркву непосредно пошто су Сарацени повукли своје бродове из Будве за Бари.

²⁷ Византијски извори, II, стр. 17—18.

²⁸ Ј. Ковачевић, Споменик, CV, 1956, стр. 8.

Према томе, опис оснивања цркве св. Петра и подизања тврђаве Бело уследио би непосредно после 840. године, тј. средином IX века. Овом закључку стоји на путу неколико препрека. Пре свега, наведени пасус о сараценском нападу на приморске градове не следи континуитет причања у *Барском родослову* и личи на каснију глосу. Но, треба истаћи једну другу чињеницу, која указује да писац *Барског родослова* у оквиру интерне хронологије *Барског родослова* ову легенду ставља у X, а не IX век. То су поменуте борбе са Угрима. Сасвим је јасно да описи борби са Угрима не могу да се односе на средину IX века, када Угри још нису продрли у Карпатску котлину, а могу се везати за прву половину X века. Употребљаван је још један аргуменат за IX век. То је изједначење имена Павлимира-Бела са травунским жупаном Белојем (Βελάης) који се помиње у *De adminiistrando*. Наиме, по Константину Порфирогениту, рашки владар Властимир имао је једну кћер коју је удао за Крајину, сина Белојевог. Иако се не може ништа одређеније рећи када је Властимир умро, рат између његових наследника и кана Михајла Бориса (852—889) водио се 852. до 867. године. Према томе, Белоја треба ставити пре 852. године, јер је већ за Властимирове владе његов син Крајина на влади у Травунији.²⁹ Овакву хипотезу довео је Н. Банашевић³⁰ у сумњу истичући са правом да постоји сличност у именима, али да имена нису идентична и, што је нарочито важно, Белоје се у *De adminiistrando* јавља као травунски, а не рашки жупан. Ако се Часлав из *Барског родослова* изједначи са Чаславом кога помиње и чију владу описује Константин Порфирогенит у *De adminiistrando*, онда се бекство Радослављево једино може ставити у 927—928. год., те, према томе, догађаји које описује легенда о Павлимиру-Бели мора да су уследили после ове године. Може се установити и хронолошка граница *post quem* поп у интерној хронологији *Барског родослова* за описану легенду. Наиме, први фиксирани термин после легенде о Павлимиру-Бели је 969. год., помен хрватског краља Крешимира и следеће поглавље, које почиње реченицом „Ео tempore defunctus est Vulgarorum imperator Petrus“, а то је година 969. Из свега тога произлази да је писац *Барског родослова* сместио легенду о Павлимиру-Бели између 927—928. и 969. год., а не у IX веку са сараценским пустошењима 841. год. Зато овај пасус *Барског родослова* треба сматрати каснијом глосом, лишеном интерне хронологије причања у *Барском родослову*.

Очигледна је тенденција писца *Барског родослова* да покаже да је „краљевство Словена“ црквено увек било подложно Риму. То је већ приметно которски бискуп Рафаело Леваковић 1648. године, када је у Котору нашао неки рукопис *Барског родослова* и послао га Конгрегацији *de propaganda fide* у Рим са напоменом да он показује „some quelli parti obedivano alla sede apostolica“.³¹ Из те тенденције извире прича о Римљанима из пратње краља Павлимира-Беле који подижу цркву св. Петра код Новог Пазара и краљ оснива бискупију. На сличним позицијама је и Козма Прашки (1045—1125) у свом *Chronicon Bohemorum* (I, 18) када прича да св. Вацлав није стигао да освети цркву св. Вида у

²⁹ Византијски извори, II.

³⁰ Н. Банашевић, *Летопис пона Дукљанина*, Београд, 1975, стр. 113.

³¹ В. Мошин, нав. дело, стр. 13—14.

Прагу јер га је смрт претекла — убио га је брат Болеслав I 929. године. Козма (I, 22) под годином 1068. прича како је кнез Спитихњев II (1055—1061) дошао у Праг на дан прославе св. Вацлава и приметио да црква св. Вида није довољно пространа да прими сав народ и, што је нарочито важно, да је ову цркву Вацлав био подигао „*ad similitudinem Romanae ecclesiam rotundam*“. Зна се да је Вацлав желео да иде у Рим у време када је зидао цркву св. Вида, али није могао док се послови око зидања не обаве. Овакви контакти између Чешке и Рима продужили су се у X веку за бискуповања Војтјеха-Адалберта (умро 997), који је путовао у Рим и тамо се састао са папом Јованом XV (985—996), затим посетио опатију Монте Касино, којом је тада управљао чувени опат Manzo (986—996), и где се састао са св. Нилом, који је усред Монте Касина живео по базилијанским правилима и који га је упутио на Лава, опата Св. Саве у Риму. Као последица ових веза било је оснивање прве бенедиктинске опатије у Чешкој. Детаље о овом Војтјеховом путу у Рим забележио је крајем X века Johannes Sannarius у *Vita Sc. Adalberti*.³² Слични ходочаснички пут у Рим направила је Марија — Млада. Она је од папе добила правила св. Бенедикта и била постављена за опатицу манастира св. Ђорђа у Прагу, који је заједно са Болеславом II и основала. Ове интензивне везе Прага и Рима могу да буду објашњење зашто је црква св. Вида била подигнута „*ad similitudinem Romanae ecclesiam rotundam*“. У вези са овим изнета је хипотеза да је градитељ цркве св. Вида био из Италије. На жалост, остаци цркве св. Вида, поред свих археолошких ископавања, нису толико сачувани да би реконструкција плана била егзактна, али у Чешкој има још низ цркава-ротонда које би архитектонски вредело упоредити са црквом св. Петра код Новог Пазара. У том погледу најинструктивнија је аналогија основе цркве св. Марије Магдалене из Предни Копанина. У плану основе сличности су доста упадљиве — централни округли простор на који се надовезује апсида, а са западне стране висока четворострана кула. Исте концепције су цркве св. Вацлава у Либоуни, св. Петра на Будечу и донекле св. Ђорђа (Јиржи) на Рипу, која има округлу кулу-звоник. На основу извора најбоље се може датирати црква св. Петра на Будечу. У Кристијановој легенди се каже да су Вацлав и брат му Спитихњев баш у овој цркви учили „латинску књигу“, док је Вацлав на двору родитеља Борживоја и Лудмиле изучио „словенску књигу“. Из тога произлази да је ова ротонда била центар латинштине и није случај да је посвећена св. Петру.³³

Између хронике Козме Прашког и легенде о Павлимиру-Бели има још сличности. Код Козме Прашког је забележено да је Властислав, кнез Луканаца, био врло ратоборан ратник, као што каже писац *Барског родослова* за Павлимира-Белу, и да је покренуо поход на Чешку, као Павлимир-Бела на Рашку. После победе сазидао је између две планине — Медух и Ргирес — град коме је дао своје име, а који се налазио на граници двеју области: Белина и Лутомерци. Имена ових двеју области

³² МГХС, IV, 1841, стр. 586—587.

³³ О цркви св. Вида вид.: J. Cibulka, *Vaclavova rotunda sv. Vita*, Svatovaclavsky zbornik, I, Praha, 1934.

— Белина и Лутомерци — као што је приметио Н. Банашевић³⁴ — недвосмислено подсећају на равницу Bellina, где је, по легенди, Павлимир-Бело поразио Угре, и на име рашког жупана Љутомира (Luthomiri), кога је Павлимир-Бело победио. Могла би се обратити пажња на још једну сличност. Имену словенског племена Луканаца (од лука, травна површина уз реку, *pratium rone flumen*), чији је кнез био Властислав, има сличних топонима у околини Новог Пазара — два насеља, Доње и Горње Лукарево, која се у једном попису сточног фонда за нахију Трговиште из 1585. год. називају Горња и Доња Лука. Козма Прашки је такође забележио да је Вацлављев брат Болеслав I после 929. год. одлучио да сагради град коме је дао своје име и који је био сазидан „ореге гомано“.³⁵ Ово је речено да би се истакла разлика између каменог града и типично словенских земљаних утврђења са дрвеном архитектуром.

Што се тиче имена града, Ф. Шишић³⁶ је скренуо пажњу на топоним Подбијеље, преко Рашке код Петрове цркве. Подбијеље би био *suburbium* града који је носио име Бело. На аустроугарској генералштабној карти која је штампана 1914, а подаци за њу прикупљани 1904. године, испод назива села Подбијеље стоји у загради Бјело, што значи да се у народу још 1904. године чувао топоним Бело. Ово сматрам за веома значајно, јер не постоји опасност да је из литературе, преко неког учитеља или свештеника, пренета легенда у народ. У суштини значења обе речи се битно разликују, али се лако може хомонимном асоцијацијом бело претворити у бео када се узме у обзир неразумевање латинске речи у словенској језичкој средини. Топоним *Caldanae* лако се препознаје у Новопазарској Бањи (Топлица), где од римског времена па до данас постоје топли извори и лечилишта. Тако ми данас у топонимији на терену имамо фиксирана сва три споменика: цркву св. Петра, *Caldanae* — Новопазарска Бања — Топлице и Подбијеље као *suburbium* града који је по легенди носио име Бело. Остаје још да се детаљним рекогносцирањем потражи само утврђење и да се евентуално сондажним захватом нешто о њему више сазна.

Новија истраживања Ј. Нешковића³⁷ у вези са архитектуром цркве св. Петра, којом приликом су вршена археолошка ископавања у и око цркве, донела су значајне новине. Утврђено је да је најстарији објекат, баптистеријум из VI века, пресловенска грађевина. Баптистеријум је централна грађевина са писцином, а у једном од параклиса налази се гроб из VI века. Према томе, црква св. Петра, коју су по легенди подигли Римљани из пратње Павлимира-Беле, у ствари је обновљени старохришћански култни објекат. Више у популарној, а мање у стручној литератури, уврежило се мишљење да је у вези са хришћанизацијом Јужних Словена црквена организација бирала стара паганска култна места и ту подизала цркве, да би тиме задржала континуитет култног места и смањила отпор хришћанизацији. До овога се дошло више посредним путем, а не на основу археолошких истраживања. Опште је познато да поједини хри-

³⁴ Н. Банашевић, нав. дело, стр. 117; Ј. Ковачевић, Зборник Матице српске, 13—14, 1956, стр. 67.

³⁵ Н. Банашевић, нав. дело, стр. 116.

³⁶ Ф. Шишић, нав. дело, стр. 82—105.

³⁷ Ј. Нешковић, Зборник Архитектонског факултета, VI, 1960—1961, стр. 18.

шћански свещи преузимају особине неких словенских паганских богова, нпр. св. Илија је громовник, што је Перун у словенском пантеону, или да се термин за паганска светилишта, као трѣба (жртва), трѣбиште, трѣбникъ (жртвеник), преноси на црквену књигу требник (еухологиј),³⁸ или да локације тзв. заветина и малих капела подсећају на култна паганска места на врховима планина, у га'евима и сл. Овакве идеје се могу наћи код аутора који су се бавили словенском паганском религијом уопште, и који су ове уопштене феномене пренели и на Јужне Словене не водећи рачуна о чињеници да су јужнословенске области биле потпуно хришћанизоване много пре доласка Словена на Балкан, што није случај са територијама свих других словенских народа, где се хришћанство први пут јавља са покрштавањем Словена. Напротив, процес је био сасвим другачији и црквена организација је инсистирала на обнови старохришћанских предсловенских култних места, а не на замени паганских светилишта. Могу се навести многи примери оваквог процеса, а овде наводимо само неколико случајева. Нпр., око цркве св. Петра у Бијелој, у Боки Которској, И. Пушић је установио остатке неке старије црквене грађевине. Наиме, могло се утврдити да су на овом месту постојале три етапе — прва, из V—VI века, од које су се сачували лонгитудинални зидови и два старохришћанска пиластра, друга, из IX века, од које потичу сполије са преплетеним орнаментом и латинским натписом у коме се помиње которски епископ Јован (797—око 809), и трећа фаза, рустична касноготичка црква. Исто тако, приликом ископавања цркве св. Стјепана у Дубровнику, која по дубровачким хроникама потиче из 815. године, што сасвим одговара нађеном црквеном каменом намештају, откривен је један капител из VI века. Најновија истраживања терена где се налазила црква св. Марије у Дукљи показала су да су се на месту крстообразне цркве налазили темељи неке старије базилике. Етапе подизања прероманске цркве св. Ивана на Лопуду, са краја XI века, следеће су: грађевина из VI века, од које су се сачувале сполије у прероманској грађевини и у гробници из које је познати Лопудски реликвијар из IX века.

Треба се подсетити да је према *De administrando imperio* хришћанизација Срба имала две етапе (Неретљани су последњи покршћени, у трећој етапи). Прва етапа се одиграла за владе цара Ираклија (610—641) и покрштење је извршила римска мисија. Ово покрштење није имало дубљег корена, иако је био, према Константину Порфирогениту, покршћен онај анонимни архонт који је довео Србе на Балкан. Цар писац, који је у својим делима изразито анимозан према претходној, амориској династији, наглашава да је цар Михајло II (820—829) био крајње неспособан и да је лично кривац што су се покршћени Срби вратили паганству, а да су за владе цара Василија I (867—886), његовог деде, после једног српског посланства на царски двор, Срби поново покршћени преко царских делегата и грчких свештеника. Према томе, по *De administrando imperio*, постојале су две етапе покрштавања Срба: „римска мисија“, за владе цара Ираклија, и „цариградска мисија“, за владе цара Василија.

³⁸ К. Јиречек, нав. дело, стр. 95.

Како је вршено покрштавање Срба, слабо је познато. Но, како је систем деловања западних мисионара међу паганима добро познат, вреди покушати компарацију више да би се показале разлике него утврдиле сличности. Каролиншке мисије деловале су по одређеном шаблону. Из прилично удаљеног центра опрема се једна мисија, на челу са једним вођом. Мисија обично има до 12 мисионара. Они прво оснивају манастир и осигуравају његову економску независност, а затим предузимају путовања по територији и држе проповеди. После проповеди следи покрштавање и подизање цркава, које током времена постају манастирске филијале. Том приликом се води борба за уништавање паганских културних места. Тако је Бонифиције у Гајсмару уништио један пагански култни храст. Централни манастир се затим претвара у епископију. Прво се покушава да се за мисију придобије владар и његов двор, а уколико је то могуће, да се он са породицом покрсти. После покрштавања узимају се синови и млађи рођаци владарске породице и других угледника и одводе у манастир да се учврсте у вери. Каролиншки мисионари били су у почетку толерантни према домаћем језику. Бонифације је имао једног ђака који је знао домаћи језик и од кога је тражио да му усмено преводи све оно што је од њега научио на латинском, да би боље проповедао. Познат је текст формуле за покрштавање на саксонском, а Фриги су тражили од Карла Великог да им пошаље веште проповеднике који умеју да проповедају на њиховом језику, што је он и учинио.

У опису хришћанизације Јужних Словена у *Барском родослову* видећемо да је за писца *Барског родослова* систем каролиншких мисија сасвим стран. По њему, легендарни краљ Светопелек је „наредио хришћанима који су се служили латинским језиком да се поврате у своја места и да поново подигну градове и села које су некад пагани били порушили“. Мисија која је извршила званично покрштавање и уређење цркве и државе била је састављена од папских изасланика, викара (наводи се име Хонорије) и два кардинала, и изасланика цара, који су били лаици (наводе се имена Лав и Јован). Све се одиграло на црквено-лаичком сабору, где су донете одлуке како о црквеној, тако и о државној организацији. Формиране су две архиепископије, у Салони и Дукљи, и многе епископије. Писац *Барског родослова* стално жели да своју „историју Словена“ повеже са Римом, па је из те тенденције произашла и његова констатација да је краљ Светопелек био крунисан од стране викара Хонорија „на начин римских царева“. Но, оно што је најважније за разумевање друге фазе зидања на цркви св. Петра код Новог Пазара јесте следећа констатација писца *Барског родослова*: „а цркве које су биле порушене и оскрнављене поново су саграђене и посвећене (que destructae erant et violata menebat reaedificate et consacratae sunt)“. Према томе, при хришћанизацији Јужних Словена, према писцу *Барског родослова*, не иде се по систему каролиншких мисија, већ на обнову предсловенске црквене организације и обнову старохришћанских културних места из V и VI века. Хришћанство се не заводи, већ се обнавља.

Постоји још један податак о преднемањихком Расу у *De administrando imperio* и везан је са српско-бугарским ратовима средином XI века. Наиме, после пораза бугарске војске, којом приликом је био заробљен Властимир, син кана Михајла-Бориса, синови српског кнеза Мутимира, Борен и Стефан, спровели су на повратку за Бугарску Властимира „до границе од Раса“. Податак је само утолико важан што показује да је Рас био на граници тадашње српске државе, али да ли се он односи на утврђење-град или област, из Порфирогенита се не да ишчитати. Приликом ископавања на Градини утврђена су два старија слоја који се јасно одвајају од „комнинског“ слоја (који је датиран новцем). Ова два старија слоја нису датирана новцем. Карактеристика најстаријег слоја су полужемуница са огњиштем у близини, затим једна полукружна конструкција, поплочана, са секундарно употребљеним фрагментованим каменим жрвњевима. Од покретног археолошког материјала карактеристичан је мањи земљани лонац, сасвим грубе фактуре, са слабо посувраћеним оболом и фрагменти црепуље, такође грубе фактуре. Ова два керамичка типа сасвим сигурно припадају домаћој керамичкој производњи, али, што је нарочито важно, осим домаће керамике јављају се и фрагменти византијских амфора хоризонтално канеловани. На жалост, фрагменти су толико уситњени да се ниједна амфора не може реконструисати, да би се на основу морфолошке анализе могла датирати. Нешто млађи слој, настао нивелирањем старијег, јесте слој који одговара дрвеној палисади утврђења која је у једном датом тренутку интензивно горела. Ни први ни други слој се не могу за сада прецизније датирати, па према томе ни повезати са подацима Константина Порфирогенита из средине X века.

РАНИ НЕМАЊИЋКИ ПЕРИОД И ПОЧЕЦИ НЕМАЊИНОГ КУЛТА

„Комнински слој“ на Градини, како га условно називамо, веома је прецизно датиран налазима комнинског новца. То су седам бронзаних комада новца цара Јована II Комнина (1118—1143) и четири Манојла Комнина (1143—1180). Од седам комада новца Јована II Комнина, шест припада истом типу од легуре сребра, са попрсјем владара са стемом на глави и крстастим скиптром у десној руци, а на реверсу попрсје Христа. То нас наводи на помисао да су сви нађени новци цара Јована II Комнина ковани у једном ужем периоду његове владе. Овом „комнинском слоју“ припада и камено утврђење на Градини. Утврђење на Градини је издуженог облика. Оно је адаптирано стени и уопште конфигурацији терена на коме лежи. На истоку налази се најмасивнија кула (кула I), неправилно полукружног облика, која је са унутрашње стране имала улаз на спрату. Кула I је споља ојачана дозиданим трапезоидним појачањем, и то баш на месту где је град био најрањивији. На јужном бреду је кула II, споља полукружна а изнутра правоугаона, која је добро датирана налазом непосредно изнад првобитног пода.

чанкастим новцем цара Јована II Комнина (1118—1143).³⁹ Ово би говорило у прилог тези да се изградња каменог утврђења највероватније одиграла у првој половини XII века за владе Јована II Комнина или првих година владе цара Манојла Комнина. Како ове археолошке податке довести у везу са казивањем Кинама и Хонијата о српско-византијским ратовима? Кинам ставља побуну Срба у време византијско-угарских борби 1127—1129. године, а Хонијат после. Данас се сматра да је Кинам поузданији и прецизнији у хронологији. Он наводи да су Срби срушили тврђаву (ψρούριον) Рас, коју је неуспело бранио војсковођа Критополо, кога је Јован II казнио тиме што је наредио да га обученог у женске хаљине воде на магарцу по тргу. Из текста се не види да је Критополо спроведен у Цариград и ова казна је можда била извршена на неком тргу у Србији. Кинам је доста штур у подацима, док Хонијат даје нешто опширније податке, мада се они не односе непосредно на тврђаву Рас. Он уопштено говори о победи цара Јована II, о обилном плену, а нарочито о мноштву заробљеника које је цар Јован II пребацио у област Никомедије, где им је дао земљу, један део уврстио у војнике а други део оставио да плаћа данак. Сигурно је ово присилно пресељење захватило становништво околине Расе и долине Рашке, што је био део плана Јована II да се сломије војнички потенцијал Срба. Срби су се задржали у области Никомедије све до 1204. године, где се помиње насеље Сервохорија. Победа цара Јована II над Србима сматрала се у Византији као велики успех и слављена је у песничким делима и говорима.⁴⁰

У свом првом походу против Србије, 1149. године, према Хонијату, војска се окупила у Пелагонији и вероватно преко Косова пробила се до Расе. Том приликом цар је разорио тврђаву Рас и предао војску на команду севастопертагу Константину Анђелу, свом блиском рођаку, који је ратовао уз цара Манојла у низу војних похода, био самостални командант сувоземних похода и флоте, обновио утврђење у Земуну и сл. Очигледно је да је византијска стратегија у борби против Срба придавала велику важност утврђењу Расе када је за команданта војске био постављен тако угледан војсковођа. Византијска војска је даље продирала под командом самога цара кроз нама непознату област Никаве све до Галича, који је освојила. Интересантна је разлика како Кинам назива Галич и Рас. За Кинама је Галич само прибежиште (τὸ κρηφύγετον, refugium), а Рас утврђење (ψρούριον), те Кинам, према томе, очигледно даје већи значај Расу него Галичу. У даљем свом излагању Кинам каже да је у Галичу било мноштво војника и сточара, што је веома значајна опаска за социјални састав становништва. Цар Манојло је ове војнике, када се поново вратио у Рас, преселио у Сардику и „друге ромејске крајеве“. Тада је, наставља Кинам, чуо од Константина Анђела да је жупан (у ствари, велики жупан Урош II), пошто је цар напустио Рас, опет обновио непријатељства. Цар Манојло је са војском покушао да га зароби, али је овај успео да побегне пешице, повлачећи се преко планина. Прогонећи га, цар је опу-

³⁹ М. Поповић, *Извештај са ископавања у Расу*, Весник Војног музеја, 18, стр. 27—54.

⁴⁰ Византијски извори, IV, стр. 106—172 (Кинам, Хонијат).

стошио и спалио „зграде намењене архијупану за владарско седиште“. Из Кинамовог излагања јасно произлази да „владарско седиште“ великог жупана није било у Расу, већ вероватно негде у његовој непосредној околини. Ако останемо при идентификацији φρούριον Раса са Градином, може да се постави оваква хронолошка хипотеза о настанку утврђења иа Градини. Срби су око 1130. године срушили дрвено утврђење са палисадама, које је поново освојио 1127—1129. год. Јован II. Тада је подигнуто камено утврђење, али није остало стално у византијским рукама, јер га је цар Манојло морао да осваја 1149. године.⁴¹ За овакву хипотезу потребно је још потврда, које ће бити тражене у ископавању јужне градске капије, а нарочито приликом ископавања темеља једног великог здања унутар утврђења, на крајњем западном делу.

*

Следећи проблем у вези са Расом везан је за Немању. Стеван Првовенчани је забележио да су браћа намамила и ухватила Немању „и оковавши му руке и ноге вргоше га у пећину камениту“, из које је Немања упућивао молитве и из које га је ослободио св. Ђорђе. То је био разлог, према Првовенчаном, што је Немања хитно почео из захвалности да зида храм св. Ђорђа, док Сава бележи да је Немања подигао храм св. Ђорђа у Расу, не објашњавајући зашто то Немања чини. Подаци из обе Немањине биографије о подизању храма св. Ђорђа у Расу (овде се Рас има тумачити као име области) односе се на Ђурђево ступове, али треба покушати идентификацију пећине у којој је Немања био заробљен. Пут за идентификацију ове „камените пећине“ иде преко тзв. Вукановог јеванђеља, које је, према најновијим испитивањима, писано за жупана Стевана, али ми ћемо се држати традиционалног назива. Старац Симеон, који је довршио ово јеванђеље, написао је на крају записа: „Спод (о) бихъ се жити ѳ пеки ѳ градъ Расъ“.⁴² После овога, у рукопису следи разура од неколико редова, која отежава разумевање целог текста. Већ је Љ. Стојановић „пеки“ допунио као „у пекини“, мада за то нема потребе јер, према П. Скоку, старословенско пештъ може да има два значења: форнус и пећина, а ово друго нарочито у апелативима и топонимима.⁴³ Ј. Врана је поново анализирао Вуканово јеванђеље и дошао до констатације да је на овом јеванђељу радило још неколико руку.⁴⁴ Према томе, могло би се претпоставити да је „у пећини у граду Расу“ био скрипторијум. С. Мандић је 1956. године запазио да у пећини постоји један преградни зид са остацима малтера и боје и приметио на левој унутрашњој страни зида цртеж једног светог ратника руменом бојом. С. Мандић претпоставља да је то нека врста скице која се правила пре него што се наносио малтер за фреску.⁴⁵ После прве године ископавања, према рукописном

⁴¹ Исто.

⁴² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 7.

⁴³ П. Скок, *Етн. речник*.

⁴⁴ Ј. Врана, *Вуканово еванђеље*, САНУ, књ. 18, Београд, 1967.

⁴⁵ С. Мандић, *Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије*, I.

извештају (Б. Бошковић, С. Ерцеговић-Павловић, М. Ковачевић), истражени су сви остаци црквене грађевине од које је сачуван само западни део, сводом ослоњен на окапницу пећине. Црква је зидана у облику сажетог крста и претпоставља се да је имала мању куполу. Што је још важније, према уклесаним лежиштима за греде и остацима греда констатовано је да је отвор пећине био преграђен бондручким зидом, а да је цео простор у пећини био испреграђиван у мање просторије за становање. У пећини је откривена и цистерна. Нарочито је важно што је откривено доста фрагмената живописа и по који комад са деловима ћириличких инскрипција чији дуктус говори за сам крај XIII века, што одговара времену писања тзв. Вукановог јеванђеља. Проф. Б. Бошковић и сарадници са правом ову пећинску цркву доводе у везу са култним објектима истог карактера, као што су „Савина испосница“ код Студенице или „Испосница Дечанског“ код Дечана. Но, како су испоснице по правилу везане за манастире, испосница у литицама брда на коме је Градина може се везати за манастир Ђурђевог ступова. Ја бих овде изнео једну хипотезу: одмах после смрти Немањине, у Хиландару 1200. године, када је он проглашен за свеца, почела је припрема његовог култа у Србији. Зато је основана испосница поред његове задужбине Ђурђевих ступова, јер је у тој пећини Немања био заточен и доживео, према Стевану Првовенчаном, свој мучеништво и избављење помоћу молитава упућених св. Ђорђу. Као што смо видели, на зиду пећине „скициран“ је један св. ратник. Мени се чини да пећинску цркву у тзв. пећини Старине Новака треба повезати са зачецима Немањина култа у Србији. Но, ископавања у пећини имају и значаја, јер доприносе идентификацији утврђења на Градини са градом Расом, и допуњују податак који је на крају тзв. Вукановог јеванђеља оставио старац Симеон.

КОВНИЦА НОВЦА И ХРОНОЛОШКИ ОДНОС ГРАДИНА — ТРГОВИШТЕ

За четврти слој на Градини повезана су два значајна налаза: налаз новца краља Радослава (варијанта краљ са Христом) и налаз бакарне чиније са угравираном представом крилатог младића.⁴⁶ Код западне капије, са унутрашње стране бедема утврђени су остаци неке дрвене зграде или само настрешице дужине 12, а ширине 3 метра. У овом објекту, поред интензивног слоја гари од пожара, нађена је пећ од танких опека са посудама (здела, лонци од керамике) у којим се припремала храна на пећи. У непосредној близини откривена је бакарна посуда са представом крилатог младића и остава новца краља Радослава (17 бакарних комада). У истом простору откривене су и две бакарне округле плочице, које по тежини, промеру и хемијском саставу у потпуности одговарају новцу краља Радослава. Такође треба нагласити да се ни на једном од нађених комада новца не налази отиснута представа на реверсу, док на два друга комада новца краља Радослава, нађена ван ове оставе, али у близини, такође нема отиснутог реверса иако припадају другим варијантама (краљ са св. Константином и краљ са Богородицом). Све је ово навело М. Поповића да са правом претпостави

⁴⁶ М. Поповић, *Извештај са ископавања Расе*, Весник Војног музеја, 18, стр. 27—54, и Б. Радојковић, *Весник Војног музеја*, 19—20, стр. 27—32.

да је овде реч о ковници новца која је страдала у пожару. Ако останемо при хипотези да је новац краља Радослава кован у солунској ковници, време његовог ковања не би могло да пређе 1230. годину, када је епирски цар Теодор Анђел, а таст краља Радослава, био поражен у битки код Клокотнице са Бугарима и изгубио престо. Даљи рад на ковању новца могао би бити настављен у Србији и вероватно да је једна ковница била на Градини.

Налаз бронзане чиније са угравираним ликом крилатог младића у профилу са већом капом на глави отвара неке нове проблеме. Према Б. Радојковић, која је ову бронзану чинију обрадила, центар производње оваквих романичких чинија налазио се на горњој Елби. Идентични примерци нађени су у Немачкој, Пољској и Финској, но, што је нарочито важно, један примерак и у Мађарској, у Кечкемету. Овај налаз из Мађарске осветљава трасу пута којим је ишао импорт бронзаних романичких чинија из северне Европе до у Србију. Но, не треба романичку чинију са Градине датирати искључиво новцем краља Радослава, тј. она је доспела у четврти слој на Градини истодобно кад и новац краља Радослава, али доба њене производње и време када је као нова трговина доспела у Рашку нешто је раније, јер је чинија доста излизана од употребе. Импорт северноевропске луксузне робе преко Мађарске најлакше се може објаснити као последица политичких догађаја после смрти цара Манојла Комнина, чему је уследио српско-мађарски војни савез и када је удружена мађарска и српска војска продрла преко Ниша и заузела Софију, а угарски краљ Бела III заузео Београд и Браничево.

Камена фортификација на Градини није била дугог века. На то указује релативно мала дубина четвртог слоја. Град је претрпео интензиван пожар, који је археолошки одражен у слоју гари на већим површинама. У граду је харала куга. Спољне стране бедема и кула биле су кречене ради одбране од заразе. Када и зашто је Градина напуштена и престала да буде коришћена као фортификационо утврђење, тешко је утврдити. Сасвим хипотетично може се помишљати да је узрок напуштању фортификације на Градини провала и пустошење Монгола, приликом њиховог проласка кроз Србију 1242. године.⁴⁷

Поставља се питање да ли су насеља на Пазаришту и утврђење на Градини живели истовремено и колико дуго. Једини објект на Пазаришту старији од XIV века је црква на падиниана брда Оцева. Ову цркву је приметио С. Мандић⁴⁸ 1957. године, а 1965, поводом прославе седам стотина година подизања Сопоћана, извршена су делимична ископавања. Систематска ревизиона ископавања показала су да црква, осим што је једнобродна (што се знало и 1957. године), има припрату дозидану уз брод и да је апсида са спољне стране тространа. С. Мандић је опазио делимично очувану композицију архијерејског входа у апсиди. Како су те фреске касније пропале, можемо да се ослонимо само на скицу С. Мандића и његову иконографску анализу. Мандићу је као ослонац за датирање послужила чињеница „да у центру композиције није насликан Христ-агнец, као што је уобичајено у свим црк-

⁴⁷ Марко Поповић, исто.

⁴⁸ С. Мандић, Зограф, 2, Београд, 1967, стр. 50.

вама од краја XII века, већ се на месту Христа налази доста висок крст“. Приказ архијереја који се клањају хетимасији јавља се у Вељусима са краја XII века, и у Нерезима из 1164. године. Већ у Курбинову из 1191. године је у великом входу приказан Христ-агнец. Према томе, ова црква би припадала најкасније другој половини XII века или, ако претпоставимо да је сликар био нешто конзервативнији у својим иконографским схватањима, почетку XIII века. Могло би се претпоставити да је и ова црква, као и црква у пећини, настала отприлике истовремено, и подизање обе цркве повезати са почецима Немањиног култа у Србији.

Да је Пазариште у XII и XIII веку било насељено индицира некропола на Пазаришту, која је прилично уништена подизањем каснијих зграда у XV веку. Сахрањивање је једноставно, у ракама, без надгробних споменика, и у неколико случајева примећени су трагови дрвета од сандука. Једини гробни налаз је једна бронзана наушница са јагодама која се типолошки одређује у XII—XIII век. Овом временском раздобљу можда припада једна сребрна S-наушница нађена приликом ископавања на Пазаришту у шуту, и једна керамичка глеђосана посуда нађена приликом копања новог водовода кроз Пазариште за Нови Пазар.

Око цркве на Пазаришту налази се друга некропола (за сада ископано око 140 гробова), која је по великој већини налаза знатно млађа од цркве, али околност да су три костура без прилога лежала испод темеља припрате и наоса цркве говори да су почели некрополе много старији од цркве, тј. старији од краја XII века. Но, где се налазило насеље овог периода коме би одговарале две некрополе, за сада на Пазаришту није утврђено.

ТРГОВАЧКО НАСЕЉЕ НА ТРГОВИШТУ И ЦРКВА СВ. ПЕТРА ОД XIV ДО XVIII ВЕКА

Комплекс зграда на Пазаришту простире се на обронцима амфитеатралне увале брда на коме је Градина, брда Оцева на левој обали Рашке, око ушћа Себечевачке реке, а можда и на падинама брда на десној обали Рашке ка Бобовику. На Пазаришту се веома јасно издвајају два средњовековна слоја — старији, чија су карактеристика куће брвнаре, и преко њега млађи слој са великим, добро очуваним, каменим кућама на спрат. Несигурно је да ли је најмлађи (четврти) слој на Градини хронолошки паралелан са слојем кућа-брвнара на Пазаришту. На пример, глеђосана зграфито-керамика, које има доста у старијем слоју на Пазаришту, није позната из најмлађег слоја на Градини, док груба керамика на Градини и на Пазаришту има међусобне сличности. Ако се узме у обзир да еволуција форми и декорације грубе употребне керамике није тако брза, ове компарације не могу да послуже за афирмативно тврђење о паралелном животу старијег слоја на Пазаришту и најмлађег на Градини, тако да „према садашњем стању археолошких ископавања на Пазаришту нема доказа о паралелном егзистирању овог стамбено-трговачког града са оним фортификационим на Градини“.

Слој зграда брвнара на Пазаришту дао је многобројан покретан археолошки материјал који је налажен у зградама, ван њих и у отпа-

дним јамама. Керамика је доста карактеристична: поред кухињске грубе керамике, делова црепуља, јавља се и глеђосана као и зграфито-керамика из XIV века. Ово датирање потврђује и налаз добро очуваног динара краља Душана (1331—1346). Позната су и нека имена људи који су становали у овом насељу кућа брвнара. Тако, приликом ископавања на цркви нађена је у секундарном поду цркве фрагментована плоча са ћириличким надгробним натписом некоег Ивоја Дурдо[вића]. По морфолошким особинама слова она је идентична са осам надгробних плоча откривених у поду сопоћанске цркве. На сопоћанским плочама помињу се Тома зовом Борисав са високом титулом протовестијара све српске и грчке земље, неки Угљеша, затим раб божји Лазар, неки [Ши]шман, па Будисав, а надгробна плоча Теодора монаха датирана је 1382. године. Из тих година позната су имена других личности са Трговишта. К. Јиречек, према подацима из Дубровника, наводи између 1382. и 1388. године Андрушу Сладојевића, Радича Марковића и Новака Поношевића, који су сви били трговци.

*

Из података нађених у Дубровачком архиву упознати смо са просперитетом трговачког насеља на Трговишту средином XV века, за владе деспота Ђурђа Бранковића. И за ово раздобље позната су нека имена домаћих и дубровачких трговаца који су развили интензивну трговину на Трговишту. Дубровчанин је био Радосав Мирчић који је 1433. године на Трговишту саставио свој тестамент. Исте године на Трговишту је боравио и Дубровчанин Радосав Окос. Са веома богатим трговцем Шаином Жуњевићем из Јелеча (Подјелеча) сарађивали су 1439—1440. године трговци са Трговишта Владислав Влатковић, Миљен Добровојевић, Радич Шаин, Ракац Богишић. Они су се удруживали са трговцима из Пријепоља и Пљеваља и међусобно били гаранتي код истих дубровачких кредитора. Шаин Жуњевић је имао тесних трговачких веза са Дубровчанином Дамјаном Јулија Ђурђевићем, који је, пак, имао тесне везе на двору деспота Ђурђа. Исти Шаин Жуњевић морао је имати веће поседе између Јелеча и Трговишта, јер и данас постоји село Жуњевићи, јужно од Трговишта на потоку Јошаница.⁴⁹

Камене зграде које чине млађи слој становања на Пазаришту све су истог типа, начина градње и приближно сличних димензија. Грађене су од ломљеног камена са повременим употребом вертикалних и хоризонталних сантрача, а на унутрашњим странама малтерисане. У приземљу под је од тврдо набијене земље. Фино рађена архитектонска пластика — прагови, фрагменти лукова, лунете, потпрозорници и натпрозорници одговарају монументалним облицима зграда на спрат. Код једне зграде спрат је и очуван, тј. једна просторија изнад приземне просторије усечена у падину брега. Све зграде су четвртастог облика са улазом — дужим или краћим вестибилем — преко кога се споља дрвеним степеницама ишло на горњи спрат. Покривач је био сигурно

⁴⁹ Ј. Калић, Домен Ср. Вукосављевића (у рукопису).

од дрвета, јер није нађена већа маса црепа или ћерамиде. Све зграде су до детаља сличне — нпр., нише у унутрашњости просторија — да се мирно може рећи да су типске, и њихов склоп прислоњен уз стрме падине Оцева чини једну урбанистичку целину која је допуњена поплочаним простором испред двеју кућа које дели само „мачји пролаз“. Овај слободни простор са зарушеним бунаром чини неку врсту пијачете. Овај тип куће није једноставан за датирање, јер нису познате многе аналогije сигурно датираних објеката. Наводим само да две ископане куће у Крушевцу, тзв. палата и коњушница, припадају истом типу куће и потичу из времена кнеза Лазара. Поставља се питање намене ових кућа. У приземљу камених кућа није било пећи ни огњишта, док је у једној од кућа, у којој се сачувала просторија на спрату, био камин са пећњацима. Може се претпоставити да су у приземљу били магацини трговачке робе или радионице. Неки детаљи, као нише са вратницама, камени постаменти за дрвене тезге, то потврђују. Становало се, изгледа, искључиво на горњем спрату. Према томе, може се претпоставити да је ово насеље са каменим кућама имало претежно трговачки карактер, а зна се да је овде била у XV веку дубровачка трговачка колонија која се одржала и после 1459. године, када су Турци освојили ове области. Под турском управом постојао је дубровачки конзул, и то је, нпр., био 1461. године, Francus de Gozza (Гучетић). Још док је деспот Ђурађ Бранковић држао Трговиште било је месних трговаца који су трговали са Дубровником, као нпр. Радич Црнојевић из Трговишта, „homo domini despoti“, који је 1451—1452. године куповао текстилну робу у Дубровнику.⁵⁰

Као што је речено, Турци су 1459. године, за владе Мехмеда II (1451—1482) освојили Трговиште, ту одмах поставили субашу, а 1461. и кадију. Када је тих година чувени турски војсковођа Гази Иса-бег Исаковић основао Нови Пазар — Јени Базар, за разлику од Трговишта, Стари Пазар, Аски Базар — старо Трговиште није опустело. Становништво је остало хришћанско, о чему сведоче многи налази, у слоју и у отпадним јамама, свињских костију. Да је Трговиште било у XVI веку искључиво трговачко насеље, са трговином као основом своје економије, сведочи дефтер од 1. априла 1585. за казу Нови Пазар у коме су пописани становници који су плаћали порез на овчарину и торовину. Трговиште није увршћено у овај дефтер, јер се његово становништво није бавило сточарством.

Има неких података о култури и писмености на Трговишту и у околним селима у XVI и XVII веку.

За корпус *Стари српски записи и натписи* Љубе Стојановића Ст. Димитријевић је исписивао записе из књига библиотеке манастира Грачанице. Из једног триода исписао је неколико записа из којих се види да је ова књига била у оптицају у околини Новог Пазара у XVII веку. Када је В. Мошин вршио попис књига манастира Грачанице, ове књиге

⁵⁰ К. Јиречек, нав. дело, стр. 144—145.

више није било, те се не може на основу палеографске анализе и водених знакова на хартији сазнати када је она писана.⁵¹

Два записа потичу из 1666. године. Први запис гласи:

Да се зна како изаше рето сию кнѣг глаголеми триоѣ въ село Лече штца мога попа Евкадина шт села Драгочева 8 попа Новака Изъ грешни еромонахъ Ишванъ писа лѣто 3 и р и о и д (1666) месеца маи Д днь.⁵²

Према попису места из год. 1967, и село Лече и Драгочево налазе се у општини Нови Пазар. Село Лече налази се јужно од Новог Пазара, а југоисточно од Трговишта, на Јошаничком потоку, док је село Драгочево јужно од села Леча, испод Драгочевског брда.

Други натпис из исте књиге у коме се помиње исти јеромонах Јован гласи:

Се писа азъ грешни еромонахъ Ишванъ. Да се зна како прѣдо въ рами светаго Г(о)ргѣа идеже г(лаго)леце село Жвневѣе въ лето 3 и 0 и 3 (1668) месеца априла К днь.⁵³

Ст. Димитријевић је, очигледно, погрешно у преписивању датума када је читао ЗРЅ (1568) уместо ЗОЅ (1668). Село Жуњевићи је у околини Новог Пазара, у непосредној близини села Леча и Драгочева, нешто југозападније на потоку који се такође зове Јошаница. Као што смо раније видели, ово село је добило име по познатом богатом трговцу Шаину Жуњевићу из Јелеча (Подјелеча). Према томе, триод о коме је реч био је у употреби у три суседна села: Лече, Драгочево и Жуњевићи.

Друга књига из ових крајева која је везана непосредно за Трговиште имала је бољу судбину и сачувана је у библиотеци Српске академије наука и уметности под бр. 24. Овај рукопис је описао Љ. Стојановић 1901. године са извесним недостацима. Датирање рукописа на основу водених знакова на хартији утврдио је Д. Богдановић. Према воденим знацима, рукопис се дели на два дела — до око средине рукописа хартија је из 1450. и 1456, а од средине рукописа из 1480. и 1496. године. Не зна се где је писан овај рукопис, али на основу једног записа у њему (лист 285 в), који је делимично писан тајном буквицом, њега је већ уочио Ђ. Даничић, а у *Старе српске натписе и записе* (бр. 866) унео га Љ. Стојановић. У читању датума Ђ. Даничић и Љ. Стојановић се не слажу. Даничић чита ЗР 7100—1502, а Љ. Стојановић ЗРГ 7102—1595. Но, то није нарочито важно, већ је важнији сам садржај натписа, који гласи:

Сига книга Матега При(ви)салика въ Трговици (довде тајном буквицом) иже ва Раса подъ крилом светие Троице зовомъ Гопокугани. Све писахъ въ лѣто 3 р (1592) м(ѣсе)ца априла Г днь.⁵⁴

⁵¹ В. Мошин, Зборник Музеја Косова и Метохије.

⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 5689.

⁵³ Исто, бр. 5615.

⁵⁴ Исто, бр. 866; Ђ. Daničić, Rad JAZU, I, 1867, str. 177; исти, Гласник Друштва српске словесности, XI, 1859, стр. 177.

Овај запис није писан истом руком којом је писан текст зборника и он је белешка власника књиге Матије Прибисалића. Он је књигу поседовао 1590. године на Трговишту. Неко је пре Матије Прибисалића читао или био власник овог зборника, јер је на листу 285 в другом руком забележено:

Њ љѢт(о) З̄ М̄ Я̄ (1553), крѣг слнце Г̄ І̄ (13), лѣнн Я̄ І̄ (11) злат. Д̄ І̄ (14), индик(т) З̄ (7), впахта Б̄ (3), рожд(ь)ство Христово оу срѣд итд.,⁵⁵

па се помиње кад почиње триод, када су те године Благовести, Петрове покладе и сл. Писац овог записа забележио је само годину 1553, а не и своје име. Историја овог зборника да се на основу записа у њему и даље пратити. Ђ. Даничић је објавио запис са листа 291. овог рукописа, који гласи:

Да (се) зна ка(да) в повезана сиа книжица палена штѣ вѣтна З̄ Р̄ Ѓ̄ (1682) крѣг слнцѣ К̄ Б̄ (), лѣнн П̄ (), индиктиона Я̄ (1), впахта С̄ (). Тогда вистѣ велики трѣсѣ ѣ српскои земан и Тѣрци се днгоше на шрте Мацара воевати. Повеза в ѣакѣ Веселинѣ штѣ села Себечева.⁵⁶

На основу ових записа и водених знакова можемо констатовати да је овај зборник писан у другој половини или пред сам крај XV века, да је 1533. године неко читао овај зборник, затим да је 1590. зборник био у библиотеци Матије Прибисалића на Трговишту, а да га је дао повезати 1682. ђак Веселин из села Себечева крај Трговишта. У то време, као што се види из записа Веселина ђака, Турци су се припремали за рат против Аустрије, који се завршио турским поразом под Бечом 1683. године. Поред чињенице да се овај зборник налазио у „библиотеци“ Матије Прибисалића на Трговишту, интересантан је и његов садржај. Овакви зборници се називају Палеја или Пчела и поред апокрифних текстова, популарног препричавања Старог завета, у њих су унете изреке мудрих људи — старозаветних пророка, али и „мудрих Јелина“, као Аристотела, Филона, Платона, Сократа и др., све у смислу оног познавања антике које је, нпр., неговано на дворовима Стевана Лазаревића и Ђурђа Бранковића и које избија у делу Константина Филозофа. Овај зборник је значајан сведок о културном нивоу становништва у XVI веку.

И црква св. Петра својим неуобичајеним архитектонским склопом изазивала је код „учених“ људи XVIII века помисао на њену велику старину и асоцијације са римским паганским храмовима.

Говорили смо о старијој легенди о подизању цркве св. Петра код Новог Пазара, забележеној у *Барском родослову*. Друга легенда је много млађа; према текстовима у којима је забележена, потиче из XVIII века

⁵⁵ Стојановић, Каталог библиотеке САНУ, бр. 35.

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1800.

и у њој се приписује оснивање цркве апостолу Титу. Основа ове легенде лежи у другој посланици апостола Павла Тимотеју (4,10), где се каже: „Постарај се да дођеш брзо к мени, јер ме Дамас, омилевши му овај свет, остави и отиде у Солун, Крислент у Галатију, Тит у Далмацију; само је Лука код мене.“ У низу млађих родослова и летописа каже се за Петрову цркву, у вези са другим Немањиним крштењем, „бѣше създал Титъ апостољ“. У *Дечанском летопису*, када се ређају епископије које је основао Сава Немањић, каже се да је поставио епископа у цркви св. Петра „въ Рашке древне цркве светаго апостола Тута“. У том погледу је *Троношки летопис* најдетаљнији. Према њему, Немања је крштен

„во храмѣ светихъ апостолъ Петра и Павла, иже создана светимъ апостоломъ Титомъ во време оно, на подобие кумирницъ шнадинскихъ, такоже и нинѣ стоить нерушимъ и поетсѣ въ ней и нинѣ.“⁵⁷

Овако формулисана легенда ухватила је у XII веку снажан корен. На печату цркве св. Петра, који је у рукама имао С. Косановић, а коме се изгубио траг, стајало је: „созд. ѿ апостола Тита“ Новопазарски кнез Буро Пећанин Ђурчић, када 1744. године пише патријарху Арсенију IV заједно са епитропима цркве, помиње да је ову цркву подигао апостол Тит. У *Chronographia Patriarchatus Ipekienensis* дубровачког фрањевца, опата Михајла Милишића из 1773. године легенда је извитоперена, те се каже да је, по причању („ut memoria traditum est“), ову цркву основао апостол Тимотеј. О млађој легенди, тј. да је цркву св. Петра основао апостол Тит или Тимотеј, И. Руварац није хтео ни да расправља. Наравно да је Руварац, увек критичан и тражећи у легендама прецизне и тачне историјске податке, морао ову легенду да одбаци као потпуно неисторијску.⁵⁸ Али, ако ми у легендама тражимо само одјеке културноисторијских збивања или схватања времена у којима су оне стваране или прерађене, у могућности смо да извучемо неке елементе који су од значаја за историјат споменика око кога се легенда плете. У нашем случају то је израз који је за Петрову цркву код Новог Пазара употребио писац *Троношког родослова*: „на подбиѣ кумирницъ“. Кумир, осим уобичајеног значења — идол, има и значење: ага, altare, delubrum, дакле, пагански храм. Тако треба и разумети текст *Троношког родослова*. Његов писац је био задојен ученим антикварством средином XIII века у Војводини и жели често у тексту да га читаоцу прикаже. Он зато и доноси прво белешку о једном археолошком ископавању код нас када каже за краља Драгутина:

„створи же ровъ изъ Саве... чрезъ Сремъ, дажде до Солине, некогда града бывшаго древнаго. Идѣже лѣта господня 1749 барон (С)тарчевићъ въ земли повелѣкопати и швретъ некіа вещи указаша љвѣ древныхъ шт человекъ почитоемыхъ исканъ.“⁵⁹

⁵⁷ *Троношки летопис*, стр. 118.

⁵⁸ И. Руварац, *Летопис Матише српске*, XI. 1893, стр. 5.

⁵⁹ *Троношки летопис*, исто.

Зато је сасвим разумљиво што је писца *Троношког родослова* импресионирао чудан облик Петрове цркве, који није одговарао облицима цркава на какве су били навикли православни калуђери, и што је према његовом „антикварском“ знању Петрова црква била слична неком паганском храму. Старијег, мање ученог, писца *Дечанског летописа* облик Петрове цркве навео је само да каже да је црква „древна“. Скрећем пажњу да *Дечански летопис*, који наводи многе друге цркве, ни за једну нема епитет древан. То је све знак да се у доба писца *Дечанског летописа* и у време писца *Троношког родослова* Петрова црква сматрала као изузетно старија од осталих наших цркава, а за такву мисао давао је писцима повода и њен „чудан“ облик.

*

Поставља се питање докле се живело у каменим кућама на Пазаришту. Доња хронолошка граница може да се утврди на основу налаза седам комада сребрног мађарског новца у кућама и око њих, од којих је најстарији из 1533, најмлађи из 1600. године, а још су датирани новци из 1553, 1565, и 1591. Из XVI века су и извесне преправке које су вршене на каменим кућама, којима се смањивао и делио унутрашњи простор приземља. Ове преправке су изведене у зиду од блата. Живело се на Пазаришту и градило и у XVIII веку. Тако, изнад поплочане пијацете, која је била стављена ван употребе, нађени су остаци једне дрвене грађевине која је била покривена ћерамидом и снабдевена јамама за отпатке у којима је нађена многобројна керамика из XVIII века. О томе како је Пазариште запустело говори један запис у *Сопоћанском поменику*, који је Гиљфердинг однео у Русију. У *Сопоћанском поменику* има већи број записа који се односе искључиво на догађаје у манастиру, на манастирским имањима и у непосредној околини. Запис гласи:

„Знати се кога бисъ тешки зблѣнь ѿд проклетне Тоурака. Изиде Тевтиш (бег) од Призрена и Яра (?), бег на Рожак. Рожанце се недаш и бег паде оу Трговице с вонском. Вонска изеде ж(ито) и сир и масло и поклаше волове и краве и швце и швнове и христијански домови ѿд зоулоума шпоустеше. Сиротина бнежаше по леџоу и снеџоу и плакаше лоуто и горко зело. И тада Трговице опоуше од зоулоума. И тако лоудн говорахоу да е вонске $\bar{З}$ (6) хилада. И вонска леже $\bar{Д}$ (4) недеље. $\bar{Я}$ $\bar{Ш}$ $\bar{О}$ (1770) лето месеца декемвриа $\bar{Г}$ (3) дни вонска дође, а днже се месеца ануариа $\bar{Б}$ (2) дана.“⁶⁰

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 3355.

ERGEBNISSE DER ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN DES MITTELALTERLICHEN RAS

Die Ergebnisse der bisherigen archäologischen Ausgrabungen aus dem Komplex Ras entdeckten, dass die ältesten Spuren des Lebens sich im Orte Trgovište-Pazarište befinden. Eine früh-christliche Kirche mit einem Grabmal aus dem V—VI. Jahrhundert wurde gefunden. Die ältesten mittelalterlichen Spuren wurden auch in Gradina, bei der Mündung der Sebečevo in die Raška, auf einer Befestigung konstatiert. Die Höhe des ältesten Lebenshorizontes der Gradina manifestiert sich durch Zonen von verbrannter Erde, Asche und Russ.

Dem Zeitraum des XI. und XII. Jahrhunderts gehört der III. und IV. Horizont mit den Behausungen in der steinernen Festung der Gradina und mit der Kirche mit den Überresten der Fresken und einer Nekropole, welche durch den Bau von späteren steinernen Gebäuden vernichtet wurde, im Orte Trgovište.

Der Fund des byzantinischen schüsselförmigen Geldes im Turme II bietet die Möglichkeit einer chronologischen Feststellung dar. Diese schüsselförmige Münzen gehörten der Zeit des Kaisers Johann Komnenos (1118—1143).

Demselben Horizont gehört der früher erwähnte Fund von kupfernen Münzen des Königs Radoslav (1227—1234). Von den metallischen Funden der bedeutendste wäre eine Schlüssel auf deren Rückseite ein Jüngling mit Flügeln im Profil ausgeschnitzt ist. Das Datieren des IV. Horizontes, welcher den Brand der Stadt und das Aufhören des Lebens bezeichnet, kann man ziemlich genau, auf Grund des gefundenen Geldes des König Radoslav, feststellen.

Die Kirche im Ort Trgovište hat S. Mandić auf Grund der Freskenreste in die zweite Hälfte des XII. oder im Anfang des XIII. Jahrhunderts eingereiht.

Die untere chronologische Grenze wurde auf Grund der Gebäuderesten über den gepflasterten Raum festgelegt.

Derselben Phase gehört auch der reiche bewegliche Material aus diesen Objekten. Über dem gepflasterten Plätzchen hat man Reste von einem hölzernen Gebäude entdeckt; es war mit Dachziegeln verziert. Nebenbei befand sich eine Grube für Abfälle, wo man eine Menge keramischer Scherben aus dem XVIII. Jahrhundert entdeckte. Der Ort Trgovište—Pazarište verödete in der Zeit.